

НИНА АКСИЋ

Етнографски институт САНУ, Београд

nina.aksic@ei.sanu.ac.rs

ХАСНА ЗИЉКИЋ

Културни центар Нови Пазар, Нови Пазар

h.ziljkic@live.com

Женска одевна пракса током XX века у Новом Пазару и околини*

У овом раду представићемо свакодневно одевање у граду и селу, током XX века, на терену Новог Пазара. Акценат се ставља на женско свакодневно одевање и посебности које се одсликавају пре свега у конфесионалним праксама. Поред разлика у одевању које су проистекле из конфесионалних пракси, указаћемо и на неке друге аспекте који су утицали на различитост одевања, као што су – образовање, запосленост, утицај спољашње средине (људи ван породице, медији и др.), економски статус и др. Разлике условљене статусом жене у друштву, који се значајно мења након Другог светског рата, са већом еманципацијом жена и њиховим постепеним излажењем из патријархалног породичног оквира условиле су промене у одевном изгледу. Циљ рада је да се представе одевне праксе жена на територији Новог Пазара и околине.

Кључне речи: Нови Пазар и околина, одевање, промене, друштвени процеси, Срби, Бошњаци

* Овај текст је резултат рада у Етнографском институту САНУ који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС, а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2022. години број: 451-03-68/2022-14/200173 од 04. 02. 2022.

Women's Clothing Practice during the XX Century in Novi Pazar and Surroundings

In this paper we will present everyday clothing in the city and village, during the XX century, on the ground of Novi Pazar. The emphasis is placed on the women's everyday clothing and special features that are reflected primarily in confessional practices. In addition to the differences in clothing that arose from the confessional practices, we will point out to the others aspects which influenced on the diversity of clothing, such as – education, employment, the influence of the external environment (people outside the family, the media and etc.), economic status etc. Differences conditioned by the status of women in society, which changed significantly after World War II, with greater emancipation of women and their gradual exit from the patriarchal family framework caused changes in clothing appearance. The aim of this paper is to present the complexity of everyday clothing practices of women and its changes in the territory of Novi Pazar and its environment.

Key words: Novi Pazar and surroundings, ate, changes, social processes, Serbs, Bosnians

Изазов проучавања одевања лежи у његовој комплексности, у могућности да се кроз једну одевну праксу представи читав низ различитих искустава, културних, народних и верских традиција, друштвених промена и сл. Када говоримо о одећи, не подразумевамо под њом само комаде материјала скројене и нашаране на различите начине, већ пре свега одећу посматрамо кроз њену употребну вредност – „путем одеће се човек представља пред заједницом, информише друге о свом укусу, приходима, навикама, националности, религиозној припадности“ (Ivanović Barišić 2017, 9). Основна намена одеће – оне ткане, израђене од коже или неког другог материјала, јесте да покрива и штити тело, али је пожељно и „да се уклопи у естетику свакодневног живота“ (Ivanović Barišić 2017, 9). У овом раду бавићемо се претежно одевањем у свакодневици женског становништва у Новом Пазару и његовој околини.

О одевању на територији Новог Пазара постоји неколико радова локалних истраживача који се тичу махом муслиманске одевне праксе.¹ Што се тиче православног живља, осим рада Јасне Бјеладина-

¹ О одевној пракси у сличним културним ареалима можемо сазнати из радова: Bjeladinović 1981, 268–293; Bjeladinović-Jergiћ 1992, 305–349; Bjeladinović 1976; Vukosavljević, Vasić & Bjeladinović 1984.

новић, радова на ову тему скоро да нема. Са доступним корпусом литературе, архивском грађом, као и разговором са неколико информатора, представимо промене у одевању, као и услове под којима и због којих су се оне догађале.

Као што је већ напоменуто, у раду ће се представити развој свакодневног одевања у граду и селу у XX веку, укључујући и период друге половине XIX века. Акценат се ставља на женско свакодневно одевање (од девојаштва око 15. године, па надаље) о коме постоје бројнији и прецизнији подаци, као и сведочења са терена и фотографије из личне архиве и локалног архива у Новом Пазару.² С обзиром на то да о одевању на територији Новог Пазара постоји мали број радова, који су настали до деведесетих година XX века, и односе се на описе одевних предмета, ношених у одређеном времену посматраног периода, то су и подаци који се тичу контекста у коме су одевни комплети или поједини делови ношени, као и касније трансформације истих, веома ретки. У том смислу, „намеће се питање трансформације начина живота у чијем процесу досадашње етничке целине урастају у космополитску структуру савременог, цивилизованог друштва“ (Мушовић 1998, 207), па самим тим и промене које настају под утицајем политичких, друштвених, економских, културних процеса који су обележили не само развој овог простора, већ и знатно шире.

Када говоримо о народној традицији, а посебно о њеном сегменту – одевању, треба имати у виду културно-историјске и друштвене промене, али и утицаје различитих иностраних култура – османске и дубровачке нпр., а касније и тзв. европске, као и промене друштвено-политичког уређења држава у чијим оквирима се ова територија развијала (Краљевина СХС, ФНР Југославија и СФР Југославија). Такође, за разматрање теме од значаја су географски положај територије и њене рељефне одлике, које условљавају типове привредних, првенствено пољопривредних делатности и сточарства, који су условили и материјале од којих ће се одећа израђивати – одређени тип одевања. Свакако да треба имати у виду и чињеницу да се град Нови Пазар налази окружен планинским масивима Рогозном и Голијом и да се нека од његових села налазе управо на овим планинама.

² Теренска истраживања на тему одевања обављена су током 2020. и 2021. године, у градској и сеоским срединама општине Нови Пазар. Захваљујемо се свим нашим саговорницима, као и породицама Зиљкић и Аксић које су нам уступиле фотографије из породичних архива. Такође, захваљујемо се Историјском архиву „Рас“ из Новог Пазара на доступности Збирке фотографија које се односе на народну ношњу.

Трговина и занатство су од настанка Новог Пазара, тј. од првог помињања његовог назива 1461. године, имали значајно место у његовом друштвено-економско-политичком развоју. Наиме, од средине XV века па све до XIX века биле су развијене трговачке везе, а Нови Пазар је био средиште бројних караван-сараја којим су се превозиле различите сировине од и до Цариграда, Дубровника, Сарајева и Београда. Између осталих, сировине које су биле тражене су кожа, вуна и фине, тј. скупе тканине, од којих су се најпре правили одевни предмети (више у: Hrabak 1994, 69–84). Посебно место заузимала је трговина вуном коју су Дубровчани куповали у Новом Пазару. Поред старих трговинских веза, трговином материјалима у последњим деценијама XIX и првим деценијама XX века наставили су да се баве, продајући по кућама, јеврејски трговци, али и жене, тзв. *ћерчице* (више у: Kahrović Jerebićanin 2015, 171–184).

Развојем трговине, развијало се и занатство, прво оно које је било везано за сировине којих је било много на овој територији – метали, вуна, кожа и др. Нови Пазар је и данас познат по мањим занатским радионицама којих је почетком XX века било много више. Различити занати, од којих су данас бројни изумрли због развоја модерних привредних и пољопривредних машина, електронских справа и помогала, а посебно развоја индустријске производње, носили су слику једног друштва, његових потреба, напретка и културе уопште. Међу некадашњим занатима посебно издвајамо оне који су се тицали одевања сеоског и градског становништва, посредно и непосредно, тј. оне занатлије који су били носиоци израде одеће, обуће и аксесоара, али и оне који су били заслужни за израду и обраду сировина од којих су настајали одевни предмети. Тако су своје занатске радње у граду имали: опанчари, кројачи, обућари, нанулџије, кожари и крзнари, терзије, абације, ћулавџије, сарачи, шамиџије, бојације, вуновлачари (више у: Đerlek 2011, 167–171), златари, тј. кујунџије и др. (више у: Kahrović Jerebićanin 2013). Неки од ових заната, као што су кројач, обућар, шамиџија, златар и други, и данас опстају. Највише посла почетком XX века имале су терзије које су израђивале одећу за „средњи и сиромашнији слој становништва, док су богатији одећу за себе набављали код призренских, скадарских и сарајевских мајстора“ (Rašljanin 1985, 176). Поред занатлија које су се бавиле израдом и обрадом сировина за одевне предмете, али и прављењем одевних предмета, као и обуће и накита, ове производе израђивале су и жене, па и понеки мушкарац у домаћој

радиности. Најчешће су биле прерађиване вуна и конопља (више у: Ivanović-Barišić 2003, 159–172), бојило се предиво, а жене су израђивале памучне хаљетке једноставнијег кроја, чарапе и др, а мушкарци једноставну обућу.

ЖЕНСКА ОДЕВНА ПРАКСА У XIX И ПРВОЈ ПОЛОВИНИ XX ВЕКА

Развојни пут одевања³ у новопазарском крају условљен је различитим друштвеним, економским, политичким факторима, па ће се у том смислу представити изглед одеће и обуће, сегментиран према различитостима које подразумевају: сеоску и градску средину, одевање Срба и Бошњака, имајући у виду и „да је народна ношња етнички симбол“ (Kahrović Jerebićanin 2015, 172). Такође, биће представљене и разлике које се тичу старосне доби жена, као и њиховог материјалног и друштвеног статуса.

1. Градска одећа

У овом сегменту рада биће представљени одевни предмети који су ношени у свакодневним приликама од стране жена исламске и православне вероисповести. С тим у вези, биће указано и на појединости које праве разлику у погледу конфесионалне припадности. Иако одевање у свечаним приликама није предмет овог рада, само ћемо нагласити да је оно било богатије, тј. да су одевни предмети више украшавани, да је за њихову израду коришћено више материјала који су били финији и скупљи, али и да су се понеки одевни предмети користили искључиво у свечаним приликама.

Важна одлика градске женске ношње, пре свега муслиманске, јесте утицај Скадра, као и Косова и Метохије. Одевање у Новом Пазару, како код муслимана тако и код православних, обиловало је оријенталним елементима. „Турска грађанска ношња (сл. 1), ношња владајућег слоја, утицала (је) на одевање грађанског друштва у Србији (сл. 2), а оно затим продужило свој век у народној ношњи (сл. 3)“ (Vitković-Žikić 1989, 91). Одећа је израђивана од различитих материјала, као што су чоја, свила, кадифа, сомот и др., а украшавана је „срмом, металном и свилом бикмом, као и свиленим концем (ибришимом и клободаном) и гајтаном“ (Rašljanin 1985, 176), дакле

³ У раду ћемо користити податке из радова на ову тему, сегменте транскрипата из разговора са старијим саговорницима који живе у новопазарском крају, архивску грађу и фотографије.

рађена је од скупочених материјала. Украси на одећи били су претежно вегетабилни или геометријски, што је у складу са кур'анским одредбама, које прописују забрану представљања људских и животињских мотива, али и усмеравају начин одевања жене, те су ношени одевни предмети „који по својој функционалности не одговарају овом подручју (...) али су ношени јер је то ислам прописивао“ (Rašljanin 1985, 176).

Женска градска ношња била је изузетно сложена, пре свега због разноликости када је у питању покривање главе, а била је „у ствари, оријентална ношња карактеристична за цео османлијски део Балкана“ (Rašljanin 1985, 176). Покривање главе имало је значајно место у одевању како код муслиманки, тако и код православки, с тим што је оно комплексније у првом случају, јер како народна, тако и верска, тј. исламска традиција налаже покривање главе. Глава се покривала шамијом, тепелуком и чаршавом са печом. Поред покривача за главу, делове женске одеће чиниле су и: кошуља свиленица, димије, појас траболос, тулбент марама, колан, јелек, милтан-салта, мисираба, цубе и терлук (више у: Рашљанин 1985).

Индустријализација, али и све већи утицај европских културних образаца у погледу одевања, утицали су на то да се већина помених одевних предмета изобичаји већ у првој половини XX века. Сачувани су малобројни предмети у изворном облику, и то првенствено код муслиманског становништва старије генерације, док су неки трансформисани, а скоро сви потпуно изгубили употребну вредност код српског становништва већ након ослобођења од Турака 1912. године. То је време када се српско становништво окреће српском, односно шумадијском културолошком миљеу у жељи за ослобађањем од свега што има везе са оријенталном традицијом. На одевање муслиманки у градској средини такође је имала утицаја европеизација, али је до трансформације муслиманске традиционалне ношње долазило много спорије у односу на српску, те је она практично пре изобичајена у градској средини након Другог светског рата, него што се у међувремену трансформисала. Међутим, фотографије из архивске грађе, указују на промену када је у питању одевање жена између два светска рата. Приметно је да су оне из традиционалног одевања ушле у сасвим другачије одевање које је подразумевало уже и краће сукње, хаљине, панталоне и блузе, тј. више европске кројеве.



Слика 1: Друштво трезвених у Новом Пазару између два светска рата
В. 2. 280. (уз дозволу Историјског архива "Рас" Нови Пазар)

2. Сеоска одећа

Осврт на свакодневно одевање у градској средини показао је да су српске и муслиманске жене до ослобођења од османске власти 1912. године имале сличну одећу. Међутим, праве разлике у изгледу одевних комплета уочљиве су у сеоској одећи, што ће бити показано у даљем тексту.

А) Српска сеоска одећа

С обзиром на то да су се представници власти Османске империје на територији Новог Пазара задржали до балканских ратова, тј. присаједињења ове територије Србији 1912. године, и да је овај крај био знатно дуже од остатка Србије под утицајем оријенталне културе и културе ислама у верском смислу, ово се умногоме одразило и на традиционално одевање како муслимана, тако и православаца. Већинско муслиманско становништво имало је утицаја на православно становништво које је било малобројније, те су у погледу одевања разлике биле мале. Ипак, разуђеност територије општине Нови Пазар, тј. њених села, оријентисаност према различитим већим центрима (Косовска Митровица, Рашка, Сјеница, па чак Црна Гора и Босна и Херцеговина) утицала је и на културолошке разлике које се очитују, поред осталог, и у одевању српског становништва.

Наиме, у селима Дежевског краја, онима која су географски ближа Косову и Метохији, као и Рашки, а „која се простиру северно од Новог Пазара па до Голије и на истоку захватајући већи део планине Рогозне све до Ибра, насељавају Срби, по пореклу (староседеоци, досељеници) сродни српском становништву Ибарског Колашина и Штавице“ (Bjeladinović 2011, 148). Одевање овог дела српског становништва новопазарске општине има карактеристике скоро идентичне одевању Срба у Ибарском Колашину и Штавици (више у: Bjeladinović 2011). Миграције које су се вековима уназад одвијале ка овој територији утицале су да досељеници из Црне Горе и са Косова и Метохије донесу и своју одећу, која се мешала са одећом старинаца, па је временом настала тзв. *џијска ношња*, која је крајем XIX и почетком XX века била одлика Срба са овог подручја.

Ношња је израђивана у домаћој радиности или су је израђивале терзије од доступних материјала као што су вуна и кожа,⁴ конопља и памук или су се одевни комади куповали у Новом Пазару. Женска ношња била је комплексна, састојала се из више различитих делова и слојева, са различитим покривалима за главу и фризуре које су одсликавале друштвени и социјални статус девојке / жене.⁵ Преко капе стављала се и плетена марама. Најважнији делови ношње били су и дугачка кошуља, појас, запрега, „с предње стране је вунена прегача *увијанка*“; док су горњи хаљеци били зубун, хаљина и „кратак црни сукнени *јелек* (...) израђени од белог сукна и украшени везом и апликацијама чохе у боји“ (Bjeladinović 2011, 151). Као што је била одећа, тако је и обућа била слојевита – прво су се обувале чарапе, потом приглавци или назувице – вунени слој, а затим опанци од говеђе коже.

Неопходно је нагласити да су биле приметне разлике између села на Рогозни и оних у Дежевском крају, јер су прва била махом сиромашнија, теже приступачна и дуже изолована, што је узроковало да су их заобилазили различити културолошки утицаји, док су друга села „била подложнија новим утицајима и угледањима на Србију

⁴ Коришћење вуне као основне сировине за прављење одевних предмета, пре свега на селу, условљено је географским положајем на ком се налазе села – брдско-планинско подручје, што узрокује слојевито одевање, али и коришћење одеће од дебљих, тј. топлијих материјала. Такође, с обзиром на то да се већина сеоске популације бавила сточарством, тј. овчарством, вуна је била један од најлакше доступних материјала за израду одеће.

⁵ Девојке су носиле плетенице обавијене око главе, а жене „витице (врста трвеља), уз које се носи капа, а у Дежевском крају и фес“ (Bjeladinović 2011, 151).

како до 1912. године, тако и после ослобођења, па готово и до данас“ (Bjeladinović 2011, 150).

Код српског становништва, „нарочито након Првог светског рата, уочавају се знатније промене у изгледу и изради одевних предмета. (...) Под утицајем ношњи из града, али и војничке униформе, поједини делови ношње потпуно мењају свој изглед“ (Ivanović-Barišić 2003, 170–171). Промене до којих долази у одевању након ослобођења ових крајева, тј након Првог светског рата, најочигледније су у мушкој ношњи – покривању главе, као и у кроју панталона. У женској одећи, промене су текле знатно спорије, а код старијих жена у забаченијим селима Рогозне нису се примећивале све до Другог светског рата. Код жена, најочигледније промене биле су у начину чешљања косе и покривања главе, где долази до поједностављења, тј. жене све више праве венац од две плетенице око главе и повезују се марамом. Што се тиче одеће, на њу је доста утицаја имало становништво студеничког и краљевачког подручја, па се тако кошуља скраћује, а преко ње се носи вунена сукња. Под утицајем градског одевања повећава се употреба капута и прслука, џемпера од домаће вуне и блуза од фабричких тканина и куповина опанака од опанчара у Новом Пазару (више у: Bjeladinović 2011).



Слика 2

В. 2. 280. (уз дозволу Историјског архива "Рас" Нови Пазар)

Б) Муслиманска сеоска одећа

Сеоска одећа муслиманског становништва била је слична оној у граду, мада о овом одевању и нема много података у литератури, нарочито за период до Другог светског рата. С обзиром на то да је најзаступљенија била израда у домаћој радиности, одевни предмети били су једноставније израде и са мање украса. У складу са економском ситуацијом у породици, али и због практичности у изради одређених одевних предмета, користили су се углавном јефтинији и лакше доступни материјали. Ово се очитује и на примеру чарапа које су ношене на селу, а биле су „једноставне и грубе“ (Đerlek 2010, 294), израђене од беле вуне. Код жена су биле скоро без шара, а када их је било слабо су се виделе због дужине сукње (више у: Đerlek 2010, 291–299).

Скоро сви одевни предмети који се тичу женске ношње били су украшавани, нарочито код богатијих чланова чија се одећа украшавала свиленим гајтаном или *клободаном*. Економски статус жене истицао је на различите начине, па су тако, на пример, учкури на димијама прављени од скупљих материјала за богатије, градске жене. Најчешћи украси били су вегетабилног, тј. флоралног мотива (кукуруз и др.), а код неких одевних предмета који су били доступни само богатијима, честа је била и шара „капље“ (у облику капљице), која се везла само на рукавима или на леђима одевног комада, слично као и стилизовани мотив аждаје заступљен само у српској ношњи. У том смислу, „не само као ликовно својство и ликовна вредност народног стваралаштва, орнаменти и вез сачињен од њих баш на народној сеоској ношњи показују етничке и етнопсихолошке особине, историјске и друштвене услове у којима је живео један народ“ (Đerlek 2010, 293). Најзаступљеније боје биле су црвена, љубичаста, плава, црна или бела у посебним случајевима. Материјали су били природни, али један одевни предмет могао се израђивати од различитих материјала у зависности од финансијских могућности онога ко га купује, па су тако богатије жене носиле одећу од свиле и кадифе, док су сиромашније набављале одећу од чоје, сомота, вуне и др. Важан елемент у употребној пракси одевача одређеним предметима јесте и статус жене, односно девојке. Разликовање у одевању постојало је између дече, девојчица и девојака изнад четрнаест година, невести и удатих жена, трудница/породиља и старијих жена.

ОДЕВАЊЕ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XX ВЕКА

Значајније промене у одевању у новопазарском крају почињу од 1912. године са окретањем српског становништва ка већим српским центрима у близини, а настављају се између два рата због повећаног утицаја градског одевања, да би кулминирале након Другог светског рата када долази, „заједно са другим привредним и друштвеним кретањима, што је случај и у другим крајевима Србије, до готово потпуног избичајавања ношње у корист градске одеће савремених модних одлика“ (Bjeladinović 2011, 181). Након Другог светског рата, са стварањем нове, социјалистичке културе (више у: Đukić-Dojčinović 1997), која је подразумевала нови концепт живљења, али је са собом носила и промене свих елемената који су га сачињавали, долази и до великих промена у одевању. Потирање традиције и њених вредности, као и потајна забрана вероисповедања, а од средине педесетих година прошлог века и све већи утицај иностране, западне културе на домаћу, имали су за последицу скоро потпуно губљење традиције већ крајем седамдесетих година XX века, и то пре свега оне која је негована на селу. Поменуто је имало великог утицаја на одевну праксу на сеоском, а посебно на градском подручју, како у читавој Србији, тако и у Новом Пазару, где су се посебности очитовале и у утицају вере на традиционално одевање, пре свега муслимана, а која губи своју снагу након Другог светског рата. Ипак, поједина сведочења потврђују употребу одређених елемената традиционалне ношње, посебно муслиманске у граду и након рата, па све до седамдесетих година XX века, што показује јачину утицаја, пре свега верске традиције у овоме крају, али и оне народне:

Жене су носиле чаршафе и намазбесе кад су ишле у њаг. (...) Ти чаршафи су били као неке широке, велике сукње које су имале учкур – њо је канай унуџар њих, на врху, којим је чаршаф везан... Носиле су их и млађе и сџарије жене, као и невјесџе (С).

Свакако, у кућним условима, одевање је било једноставније, скромније, више окренуто традиционалним елементима:

У њо вријеме су се носиле џумајлије – као одјећа жена у кућама и изван ње, с њим њџо би жене изван куће њреко навлачиле чаршаф. (...) Кад би одишла жена у махалу, или у њаг, она би њанком шамијом или неким канайом завезала – њодила би њај њур од џумајлија да јој се не види исџод чаршафа, и онда кад би дошла у махалу, она би њо развезала, и њусџила би ње џумајлије, а чаршафи, који су се на-

влачили *ѿ*реко *ѿ*умајлија, су се, кад се уђе у кућу, свлачили и сложили би се, као и намазбес. Градске жене су носиле *ѿ*умајлије *ѿ*о кући. Оне су биле од *ѿ*ица или *ѿ*елина. (...) Жене су носиле одозіо блузу, можда у *ѿ*ишом *ѿ*ом маѿеријалу, и *ѿ*о се скуіа звало *каі*. Неке не, неіо обичне неке блузе – од *ѿ*онца или *ѿ*иѿриконе или *ѿ*ако. Жене док би сми-ривале *ѿ*о кући, значи онај *ѿ*ућни *ѿ*осао, радиле би у *ѿ*иш *ѿ*умајлија-ма и *ѿ*ако. (...) Е чим би ручале и *ѿ*ослије ручка завршиле *ѿ*рање суђа, свака скоро жена би се *ѿ*ресвлачила у неки *ѿ*руіи *каі*, неки нови, љеі-ши, *ѿ*иѿивнији. (...) И обавезно су носиле *ѿ*аіуће, које би се носиле да их назују кад се уђе у *ѿ*уђи дом. Жене су се мноіо мало *ѿ*минкале (С).

Средином шездесетих година, у граду су се муслиманске девој-ке и у *ѿ*ућним условима облачиле традиционално, али више из за-довољства:

Кад сам имала 15 іогина, и ја сам носила ѿо кући ѿумајлије. Тј. гје-војке су носиле ѿо кући ѿумајлије. То је било '66/'67. іогине. Било нам је и граіо да се ѿако облачимо. (...) Горе смо моіле носити ма-јицу чак и краіких рукава. Нисмо носиле мараму на ілави. (...) Ни-су се іравиле ни фризуре. У ѿо вријеме је било срамоіа да гјевојка сіави кармин, чак и ірсіен да носи на руци, увијек се іознавало која је гјевојка, а која је удаіа жена ѿо іомер; удаіе, невјесіе, су сіављале кармин, обрве мало навучене, није било сјенки (С).

И код српских жена, поготову оних које су са села дошле у град, седамдесетих година још су се могли срести елементи традиционал-ног одевања. Тако је, на пример, упошљавање жена утицало на скра-ћивање косе и скидање мараме:

Ја сам је носила до седам..., које сам се ја іогине заіослила? Милин-ко седамдесетіе, ја седамдесетідеветіе. Е іа сам скинула мара-му. (...) Ђе ћу да носим мараму у фабрику? Ја іоче да је носим, іа је іодвежи ође. (Назад) Радници на мене іочеше ууу. И ја одем, іо-сечем косу ког једне жене іамо у ірад, она ми наірави минивал и ја одем, іако одем на іосао. Они сви уаааа. Е реко сад нема више марама, јел смеіа ми у іослу, смеіа, ми смо кували кафу, іо ће да ми оде коса велика ће (С).

С претходним у вези јесте скидање зара и фереце, које је било ма-совно, након доношења Закона о забрани ношења зара и фереце,

1951. године у Републици Србији (више у: Каџар 2000, Radić 2002 и Kladničanin 2020). Ова промена је можда и најважнија у одевању муслиманских жена након Другог светског рата у Новом Пазару:

Ја имам уџисак да је њо био неки џрелаз од времена „џеча“ – кад су се скинуле џече, да би жене муслиманке ублажиле џу џромјену, да не би биле оџкривене, оне су једносџавно џреко носиле чаршаф и намазбес (С).⁶

Индустријализација и модернизација, које су у Србији почеле још у XIX веку, Нови Пазар су у великој мери захватиле тек након Другог светског рата. Када се говори о одевној пракси, „са усвајањем градског начина одевања и последњи мајстори за израду материјала и хаџетака (ваљавичари, терзије, опанчари) (...) потпуно се повлаче, јер су индустријске тканине и конфекцијска одећа све више у употреби код већине становника“ (Bjeladinović 2011, 181). Традиционално одевање, у смислу материјала и начина израде, опстаје још код појединих старијих генерација, углавном жена, у забаченијим селима, које и „после осамдесетих година XX века још носе одело градских кројних одлика, али израђено од сукна домаће производње“ (Bjeladinović 2011, 181).

Чак и сами одевни предмети из традиционалне ношње, поготову на територији града, бивају замењени модерним елементима „у одевању жена, међу којима су хаљине, сукње, панталоне“ (Kahrović Jerebičanin 2015, 179). Неки од елемената традиционалне ношње, међу којима су нпр. димије, у граду су наставиле да се носе само у свечаним приликама⁷ и током педесетих и шездесетих година XX века, док су шалваре у граду носиле углавном старије жене лошијег имовинског статуса:

⁶ Чаршаф је доњи део женске муслиманске гардеробе, који је, заједно са намазбесом, муслиманка навлачила на главу када би излазила из куће. У кућама су се, на пример, носиле димије, а кад би жена хтела да изађе, повукла би ногавице димија изнад колена, обукла чаршаф преко, а на главу би ставила већу украсну мараму намазбес. Марама није била провидна и имала је сврху да прекрије главу и горњи део тела (рамена и прса жене). Намазбес представља и платно које жена може искористити да на њему обави једну од пет обавезних дневних молитви, тј. намаза. С тим у вези јесте и чињеница да се чистоћа платна од кога је израђен намазбес може сачувати једино ако се носи на глави.

⁷ Традиционалну ношњу муслиманке су носиле у селу, а у граду су углавном носиле током празника или прослава. Код православаца традиционална ношња изобичајена је већ између два светска рата.

Оне су биле од њорхеџа, звале су се њанџоље, у дну су имале ноџа-вице – џако им је било њрактџично, јер су џоалеџи били вањски, онда сџарим женама је било јако џешко да се изборе у џаквој си-џуацији са џумајлијама или димијама од 5–6 метара. Дакле, џе џанџоље су биле веома њрактџичне (С).

Промене које је донео социјализам, у смислу индустријализације, а самим тим и већег запошљавања младих, посебно жена из града, али и села, подстакле су миграције на релацији село–град, које су утицале и на промене породичних односа (више у: Rašljanin 1989, 165–172). Нови Пазар био је један од првих градова са великим бројем фабрика. Тако се посебно истиче отварање Текстилног комбината (ТК) Рашка, који је отворен 10. јуна 1956. године и који, поред тога што постаје привредни носилац и подиже материјални ниво становника, „постаје и најважнији чинилац социјалних промена унутар традиционалних културних облика, а понајвише на трансформацији традиционалних друштвених односа и установа“ (Rašljanin 1989, 165). Запошљавање жена у овом комбинату, али и другим фабрикама, њихов излазак из куће, контакт са градском средином и фабричком производњом, самостална зарада, као и „долазак људи са стране и њихов контакт са осталим унутар фабрике, а који са својим схватањима утичу на јачање свести жена које се запошљавају“, а затим и „утицај медија унутар фабрике“ (Rašljanin 1989, 168), мењају положај жене у оквиру породице, па и друштва у целини, те самим тим условљавају и промене у одевању у односу на оно традиционално, а посебно сеоско. Тако су, нпр. *седамдесетих година жене, ове џџо раде, џочеле да се џминкају кад излазе у џрад – све комџлеџно – и сјенке и маскара иџг.* (С).

Поред промена у породици долази и до промена у „чаршији“ где жене, посебно раднице овог колектива, све више добијају своје место. Како би се прилагодиле градској средини – „модернизовале“, мењају и своје одевање, које се посебно примећује у чаршији.⁸ Уместо традиционалног одевања, носе се најмодернији, европски кројеви, краће сукње до и испод колена, класичне панталоне, звонарице, а горе се носе кошуље или блузе, краћи или дужи сакои или капутићи. Глава се не покрива ни код Српкиња ни код муслиманки, а као аксесоар скоро обавезно иду ташне. Обућа је фабричке производње,

⁸ Више о животу чаршије видети у: Crnišanin 1992.

често са мањим потпетицама и представљала је одлику женствености: *да су флекне, њанчеџиране и чисте циџеле ако 'оћеш да си жена* (С). Закључке о изгледу одевања доносимо пре свега на основу фотографија, као архивских докумената, а затим и на основу разговора са саговорницима на терену. Дакле, овако је, уопштено и најшире узев, изгледало градско женско одевање, које се није значајно разликовало међу генерацијама, затим у односу на социјални статус (девојка / удата жена), као и имовински статус и др., – *а жена, хџјела не хџјела, она је морала да се њрилаџоди џом сисџему* (С). Из разговора са знајемо да су и средњошколке, и православне и муслиманке, с краја шездесетих година, на корзоу носиле сукње до колена, костиме, али никако блузе на бретеле и сл.:

Кад смо излазиле у њрад, носиле смо њлисиране сукње. (...) Сукње су биле до исџод кољена. Љеџи нисмо ниџџа носиле исџод сукње. Кад су џек изашле унихой-чараџе, најлон-чараџе – најлон чараџе су биле баш свилене, џада су имале шав, биле су у џренду са шавом, који је био џрозан. (...) Сџандард је био ниџи, нисмо увијек моџле куџиџи. Посџојале су жене које су џџојале. Уџлавном, кад бисмо џошле у ѡрад, ја се сјеџам, мајка би нам, мени и сесџри, саџила од мохера косџим, и сукњу. Касније смо носиле до кољена сукње, никад нисмо носиле изнад, неџо до кољена или ѡреко кољена (С).



Слика 3:
Разлика у одевању
младе градске
и сеоске жене.
Мањи градски
парк 1958. године.
В. 2. 280.
(уз дозволу
Историјског архива
"Рас" Нови Пазар)

На одевање жена утицало је и школовање,⁹ тј. образовни ниво, друштвена околина и средина у којој се жена школовала, као и вероисповест којој је припадала (више у: Aksić 2019, 57–61). Српкиње су се много лакше одлучивале на запошљавање и одлазак на школовање, а „разлоге за ово треба тражити и у обичајно правним условима српског становништва које су жени у појединим сферама живота давали много слободније место и значајнију улогу. Тиме су својим примером вршиле огроман утицај на преостале жене и њихове одлуке“ (Rašljanin 1989, 170). Са подизањем образовног нивоа жена, пре свега путем алфабетских течајева који су организовани одмах након Другог светског рата у Новом Пазару, као и различитих стручних и домаћичких курсева, мења се свест о традицији и вери, које се постепено доживљавају анахроним, као и дотадашњи начин одевања (више у: Aksić 2019, 57–61). Поред образовања жена, велики утицај на одевање имао је и друштвено-пословни положај мушкарца, тј. припадност Партији, те су жене којима су мужеви били на „вишим“ позицијама имале и већу слободу у одевању, боље финансијске могућности, али су, донекле, самим тим биле и условљене да прате моду:

Мислим да је свака друга жена носила чаршаф и намазбес, а оне које нису то носиле биле су оне које су запошлене у фабрици или су радиле као службенице или су им мужеви били на неком положају – чланови Савеза комуниста. (...) Ја сам носила хаљине... Нпр. биле су актуелне штириконе, имале су жене које су имале машине, које су радиле у штирикошажи ја су знале, и код куће су имале те штирикаће машине, ја су нпр. штирикале комилеће и хаљине и то је било јако лијепо. Онда уске сукње смо имале са шлицем позад, усивари он није био ошворен, имао је пошлиц, да се не види нога кад корачаш. Онда смо имале – звао се мексон модел, сукња код којих је фалта била најријед, ја су имале ушивене са сваке стране најријед и позад по једна фалта. Па су имале као јарче убачено на сукње позад на фалте, пет-шест фалти, то је био тада тренд. Одого смо облачиле, наравно, блузу или... Био је тада актуелан мајеријал жерсеј и лиш (С).

⁹ 1. септембра 1958. године основно школство постаје обавезно (више у: *Opšti zakon o školstvu*, 1958. Službeni list FNRJ, br. 28).



Слика 4: Сабор просветних радника одржан у Сјеници 31. августа 1954. године
В. 2. 280. (уз дозволу Историјског архива „Рас“ Нови Пазар)

Поред већ поменутих утицаја, не смемо заборавити ни утицај масовних медија који су се након Другог светског рата посебно развијали у СФР Југославији. На територији Новог Пазара, посебно у граду, значајан утицај на младе имали су филмови, тј. филмске звезде, које су доносиле, посебно када су у питању страни филмови, нове, другачије, иностране културне вредности, а са њима и представљање западне одевне праксе (Више у: Janjetović 2011).

Када говоримо о модернизацији и утицају европских, тј. западних модела одевања на Новопазарце, морамо имати у виду да је оно најпре почело да се одвија на територији града, а тек нешто касније и на сеоском подручју. Овакве промене, али и оне које се тичу сучељавања међу традиционалном и модерном културом, па самим тим сеоском и градском, као и старијом и новијом генерацијом, а која је посебно била евидентна у првим послератним годинама, нису биле део само новопазарске културне трансформације, већ су захватиле читаву Србију, а посебно су се читавале и биле радикалније код женског муслиманског живља, како на простору Санџака, тако и у другим деловима Србије где живе муслиманке (више у: Đorđević Crnobrnja 2015, 303–314). Ове промене у одевању су само један мали део промена које су задесиле жене у „модерном“ добу, а које су узрокова-

ле сучељавање и помирење са собом и околином, што представља део психолошког, тј. „сложеног социокултурног процеса“ (Ђорђевић Crnobrnja 2015, 313).¹⁰

И поред утицаја западне моде, ужих и отворенијих кројева који су своје место нашли посебно у градској средини, код образованих и запослених жена, неки морални стандарди достојно су се чували све до средине осамдесетих година, што можемо повезати са јаким утицајем традиције (народне и верске) и патријархалних вредности, посебно код муслиманског живља:

Није смјело да буде крајко нићи уско. Чак кад бисмо сјегеле у махали, одмах бисмо шражиле неки ђешкир да прекријемо кољена, како нам се не би видјела кољена јер се сукња ђовуче кад се сјегне. Чак и ђред сџаријим женама било нас је сџид да нам виде кољена. Кад бисмо служиле кафу – сџављале бисмо руке на ђрса, кад се наћнемо да нам се блуза не оџвори. (С).

Родитељи су покушавали да своја размишљања о моралу пренесу и на млађе генерације, тј. оне које су стасавале осамдесетих година XX века, те и поред све већег утицаја „мини“ моде, девојке су имале дозу стида и разграничавале шта је и у ком тренутку прикладно или не:

Тек кад су оне, наша гјеца, биле цурице ђочеле су ђолако да ђрихваџају џзв. мини могу, џо је ђенерација моје кћерке – џо су 80-џе ђодине, '83./84. ђодина, џако. Али оџеџ се задржала нека врсџа сџида... Оне нису смјеле с џим мини сукњама да иду у школе. Код куће су ђочели ђолако шорџсеви. Која је била мало смјелија, мајицу на бреџеле, ђочеле су ђолако да навикавају рогџеље да навијају косу и да се шмињају. (...) Мада, и џа ђенерација имала је неки ... иџак неку дозу сџида. Нису џако обучене ишле у комшилук (С).

Како је већ је поменуто, традиционално одевање је дуже опстajало у сеоским, посебно забаченијим крајевима, и то нарочито код женског живља, а скоро у потпуности током различитих свечаности.

¹⁰ Више о еманципацији муслиманки и њиховом положају у друштву у периоду социјализма и утицају на одевну праксу, видети у: Hadžišehović 2013; Škrijelj 2015, 41–51.

У српским селима на Рогозни и у Дежевском крају, с обзиром на то да након рата није било довољно фабрички прављених материјала, обновљена је израда материјала у домаћој радиности. Углавном су обновљани градски хаљеци који су у употребу ушли тридесетих година прошлог века, док су они традиционални, са доста веза и украса, били потиснути. Ни обућа се више није украшавала као раније, већ је све било много једноставније и сведеније. Коришћени су опанци, црне чарапе, а касније и гумени пироћанци фабричке израде. У Дежевском крају, до педесетих година носила се кошуља од конопља-ног или памучног платна и преко ње вунена сукња, а у Рогозни су се преко сукње опасивале и танке вунене прегаче, док су то у Дежевском крају биле кецеље од куповних материјала. Ипак, покривање главе опстајало је још дуго након рата, само мало модификовано, па су се тако „старије жене забрађивале (...) шамијама, а девојке и млађе жене повезивале су шарене мараме фабричке израде које су везивале под брадом“ (Bjeladinović 2011, 177). Изглед одеће зависио је и од имовинског стања породица, које су, посебно у забаченијим селима, након рата биле изузетно сиромашне. Сведочење саговорнице која је родом из села на тремеђи Новог Пазара, Рашке и Лепосавића, нападајућег Косову и Метохији, али културолошки у оквирима истог ареала, указују на велико сиромаштво које је владало све до почетка шездесетих година. Овакав имовински статус углавном је условљавао и пртену одећу израђену у домаћој радиности:

Ми смо шад од кучине, на пример, прели и после шкали и вранили у руји. (...) Па би наше мајке шо шкале, ја би после шиле на руке, ко сукњице и шо смо звали зајреје. (...) Никако друкше није начин мојо, ал' оне би шо лејо оно овако радиле, знаш, онако нашивале јоре у сџрукић и оне би биле доле ко, ко ђејано. Леје биле. Ми би шо, али шо је јос'е оврани у ша руји и, и карабоја. Карабоја ђлава дође, е сеји се. Карабоја дође ко неки каменчићи (С).

Горњи део одеће бивао је најчешће сачињен од белог изатканог платна које се белило на сунцу, а онда је шивена кошуљица на закопчавање или из једног дела са украсима на крајевима рукава, тзв. *колирима*. Старије жене често су се опасивале вуненом *каницом* која је била широка, шарено изаткана и која *држи снају* (С). О сиромаштву које је владало, посебно у забаченијим српским селима сведочи и изјава саговорнице о одевању током зиме: *Зиму шџа смо носили, шџо би носили и леји, моја Нина. Није имало, све јођи у школу, ча-*

раје вунене обуј довде [до колена], ѿвучи на више и ѿо ѿи ѿо. (...) Озјо оно сукња, јага, нишѿа (С). И обућа је била сачињена од најлакше доступних материјала и укуцавана, те су се опанци који су ношени до шездесетих година називали кованици, а куповани су у Новом Пазару: Нејо су били неки, овуде с`е заковали Пазарци ексерѿе и ѿо сам два дана неђе идеш и оно се све развали (С). Уласком у девојачко доба постало је и неопходно коришћење доњег веша, који није било лако приуштити па су га девојке саме шиле:

Кради мајки мараму, знаш ону шѿо она носи. Она ѿамо има неке две, ѿри, ѿа нека која је оно мало јача знаш, ја узни, ѿа ѿледам како да урадим. Узни моју оловку, ѿа оно овако, ѿа овако, ѿа сасѿави, ѿа ѿресечи, ѿа ѿо нам је, ал' немам ласѿик. Но ѿи, мо` ѿури конац и конац ће да ми ѿагне. (...) Овде на ћоше држи да ми не ѿагну. Нема јаго, није имало куку мене (С).



Слика 5:
Почетак 60-их година
XX века. Село Леча
(удаљено 7км од Новог
Пазара, ка Косову
и Метохији).
Приватна архива фотографија



Слика 6:
Невеста и свекрва,
1970. година. Село Постоње
(удаљено 3,5км од Новог Пазара,
стари пут ка Рашки).
Приватна архива фотографија

Већ почетком шездесетих година све је већи утицај градске средине на одевање, те се задржавају само понеки делови старе одеће у селу и то код старијих генерација, где се исто у изради користе фабрички материјали. Тих година се и имовински статуси породица делимично побољшавају, што се види и у погледу материјала, начина израде одеће и изгледа одевних предмета:

Посе се већ ђочело из моге шће ђршене шћо шћкано од кучине. Ићак је ђосе мало, неко мало и од вуне радио, а моја мама није. Он је ђосе оћац мало радио, он би ђонекад кућћо мало некој шћћофића шћћо су викале сћћаре жене. Нису знале друкше да зову кад нешћћо кућћи да шије нећо шћћоф (С).

За обућу почињу да се купују опанци, тзв. *ђироћанци*, а када се долазило у град неким послом презувало се у његовој близини у ципеле. Већ крајем шездесетих година, поготову жене које су удате, и то у селима ближе Новом Пазару, имале су могућности да купе понеки комад одеће, али су се од вуне још увек правиле чарапе, пуловери и јакнице. Девојке и младе жене су до почетка седамдесетих година носиле мараме, које су са све већим утицајем градске средине, а посебно са повећаним запошљавањем почеле да одбацују, да скраћују косу и стављају, тада популарни минивал. Интересантан је податак да, све до досељавања у сам град, ретко је која жена носила панталоне. Сукње су биле практичније, али и одраз женствености, само се водило рачуна да не буду изнад колена, јер је то било срамота: *било срамоћћа да носиш краћћку, какви. Сад фирикнем ако није краћћка, онда неее како. Добро, ја нисам нашла ни свекра, ни свекрву, ал шћо је шћако било у село, шћо је било све озбиљно онда, а и шћу нисам носила краћћко, нисам ја никад носила краћћко, јок (С).*

Већ крајем седамдесетих, а посебно осамдесетих година, многе породице су се преселиле у предграђа Новог Пазара, те су села остала скоро пуста, што је и најбитнији разлог да се, што се тиче српског живља, за пресек одевања узме почетак седамдесетих година, време када динамика живота почиње све више да се мења у корист начина живљења у градској средини.

Муслиманке на селу дуже су „остале верне традиционалној култури па тако и одевању димија, као и остале традиционалне ношње“ (Kahrović Jerebićanin 2015, 179). У одевању, поред употребе одређених традиционалних одевних предмета, важна је била њихова

уредност и чистоћа. Педесетих и шездесетих година XX века, старије жене покривале су главу *шамџама*, које су се називале *шамашаљке*, а које су биле дебље и шарене. Традиционални начин одевања у потпуности се задржао на селу све до седамдесетих година, када постепено почиње да се модификује. Старије жене и оне које су статус „старије жене“ добиле улогом свекрве, иако су нпр. седамдесетих година имале 40 година, носиле су тумажлије, нису носиле кратак рукав, а *блуза њокривала се марамом коју би закачила испод враћа, да јој се враћ не види, када би била изван куће* (С). Девојке и млађе жене су, као горњи одевни предмет, носиле кошуље и блузе, мало лепше, модерније. Невесте су носиле свечаније, тзв. *свиленице*, које су биле скупе, па су давале да се сашију, а затим су девојке и младе жене саме правиле *ојице* и пришивале на блузу – оне које су то знале радиле су саме, ако нису, давале су да им се ураде ојице за новац. Ко је имао могућности, куповао је и фабрички израђиване блузе, а посебно од седамдесетих година, када је традиција полако почела да бива потискивана, а прихватани модернији елементи одевања, тако да су се и на селу облачили горњи делови одеће са кратким рукавом. Преко блузе носила су се *јелачаг*, јер су *јелеци* углавном били скупљи, те жене на селу нису могле да их приуште. Као доњи део одеће и даље су се одржале димије, али су оне ношене углавном током свечаности, док су се код куће носиле тумажлије. За обућу су преферирале пластичне папуче, сандале и опанке, што се могло носити и када се одлазило у комшилук, а уколико се одлазило у град онда су се обувале ципеле. Глава је и код девојака и код удатих жена била прекривана, али само делимично. Од једне саговорнице сазнајемо да су девојке на селу почетком седамдесетих година покривале главу, али само делимично, те да су *шалчаг* набављале на пијаци, куповале танке мараме и некад саме правиле *ојице* или плаћале другој жени, која је знала да их направи и сашеје по рубу мараме:

Каг сам имала 15 година дјевојке су носиле тумажлије, димије, на љави шању мараму – ми за њо кажемо шалче. Није се љава замашавала као ово сад, као што је то хиџаб. Носиле смо обична шалчаг, заштим шамије с ојицама. Дјевојке и уошћене младе жене су њодвезивале љаву – до љола љаве се видјела коса, а од љола је сћајала марама, омоћана око косе на љошћилку. (...) Код куће су увијек носиле шалче на љави, као њодвезане (С). И коса се делом могла видети: *Јесће, само јгје би био уљешњак умоћан на љошћилку, љу би*

и до ђола ѿлаве сѿшавиле мараму. Коса би се ѿрво уѿлела, умоѿшала на ѿѿшиљак (С).

До 1975. године су се носили и *чаршафи* и *намазбеси* који нису били обавезни, али су били одлика традиције како верске, тако и народне. Многе ствари које се тичу одевања рађене су пре свега из поштовања не само верске традиције, већ и старијих људи, посебно свекрва и мушкараца, који су често и бранили да жене раде одређене ствари (нпр. да се шминкају), али и из жеље да се одржи ниво морала, из чега је произишлаго и осећај срамоте ако се уради нешто што одступа од друштвених норми. Тако се девојке углавном нису шминкале или јесу али веома мало, док је неким невестама и забрањивано да се шминкају:

Дјевојке – нису се шминкале углавном, а неке јесу. Ја сам на ѿѿ ѿле-гала овако: ко је имао да куѿи себи шминку, шминкао се. Јестѿ било срамотѿа у ѿѿ вријеме да се шминка, али су се дјевојке шминкале. Ако би нека имала браѿѿа да неѿдје ради и може да заради да јој куѿи шминку, ѿѿа дјевојка је имала да се нашминка. (...) Код нас нису забрањивали шминку – ни муж, ни моја ѿородица. Шѿѿо није случај код мојих – сесѿѿре, јеѿѿѿрве, ѿѿима мужеви нису дали да се шминкају (С).

На селу је, и седамдесетих година било срамота обуѿи панталоне, па чак и сукњу. Тек осамдесетих, деведесетих година, девојке које одлазе у град на школовање почињу да носе панталоне, сукње, па и фармерке. Морамо поменути да је осећање стида исказано на необлачењу панталона и посебно кратке сукње било очигледно код свих жена, невезано за веросиповест, што потврђује поменути став да су општедруштвене норме у традиционалном окружењу биле изузетно јаке.

Дакле, морал, друштвене и верске норме имале су великог утицаја на жене на селу, које су постепено примале утицаје модерне одевне праксе из града, али су и поред тога задржале одређене традиционалне елементе одевања, делимично их прилагодивши друштвеним променама, у смислу фабричких материјала и куповине фабрички израђиване одеће. Ипак, може се приметити да леп комад одеће, сашивен по мери од купљеног материјала и украшен руком жене која га носи, није могао да замени фабрички комад одеће, те је ручни рад остао на већој цени.



Слика 7:
Жетва, тек испрошена невеста
на селу, 1975. година.
Приватна архива фотографија



Слика 8:
Снаха и свекрва, свакодневни живот
на селу, осамдесете године.
Приватна архива фотографија

Жене су биле носиоци традиције, што се очитује и кроз одевну праксу. Оне су дуже задржале традиционалну одећу у целости или само неке њене елементе, облачећи је у свакодневици, али и током прослава различитих празника, што потврђује архивска грађа – посебно фотографије. На њима можемо видети жене у традиционалној ношњи у свакодневици која је делимично трансформисана током седамдесетих и осамдесетих година, тј. прилагођена новим одевним тенденцијама. Због посебних одлика града и културе живљања у њему, која се у потпуности разликовала од сеоске, жене у граду су и у првим годинама након Другог светског рата своје традиционално одевање, у великој мери замениле савременим – европским кројевима.

Распад СФР Југославије на самосталне државе/републике за последицу је, између осталог, имао јачање националних идентитета, а са њима и верских пракси, као и покушај ревитализације традиционалне културе. У Новом Пазару се народна ношња, као сегмент

традиционалне културе, ревитализује пре свега код бошњачког становништва, док код српског живља скоро и да није доживела своју обнову. Наиме, традиционално одевање код Бошњака у оквирима старијих генерација, посебно у селима, и раније се током празничних дана практиковало, али се након 1991. године постепено враћа и у градску средину, као и код млађих генерација. Мора се напоменути да је оно делимично модификовано, тј. да се користе искључиво фабрички материјали и фабрички израђивани делови одеће, али и да се не враћа целокупна одевна комбинација, већ само неки њени делови, међу којима су најчешћа покривала за главу. С друге стране, код Срба, народна ношња опстаје и даље, скоро искључиво у оквиру културно-уметничких друштава, док на селу, пре свега из практичних разлога, старије жене и даље користе мараме, кецеље и опанке, али најчешће фабричке производње.

У вези са подизањем свести о бошњачком националном идентитету јесте и употреба хиџаба у Новом Пазару, „који је од деведесетих година прошлог вијека постао значајан елемент санџачког културног миљеа“ (Ђуковић 2015, 823), док се елементи старе традиције изобичавају, нпр. као што су *чаршаф* и *намазбес* који су се користили до осамдесетих година, а већ *деведесетих година није било жена да носе намазбес* (С). Дакле, „деведесетих година долази до поновног `покривања` муслиманки у Новом Пазару, након отварања женске медресе, мектеба, изградње и обнављања џамија. Ипак, оно кулминира у наредној деценији, с обзиром на отварање тако значајне установе за исламско образовање – Факултета за исламске студије, уз организовање многобројних локалних вјерских трибина и предавања“ (Ђуковић 2015, 825). Одевање муслиманки бива радикалније окренуто верским канонима, за разлику од ранијег времена када се заснивало више на моралним, тј. општедруштвеним нормама. Верски живот муслимана добија и све већи значај, пре свега уз помоћ образовања, али и медијске и институционалне подршке, те се враћа у приватну, али и јавну сферу живота. Са оваквим развојем, и традиционално одевање, пре свега оно везано за верске каноне, добија на значају, а посебно се мора имати у виду да је оно резултат политичких и културолошких промена:

Тек кад су оне родиле своје ћерке, то је већ генерација 90-их – '92. године, мислим да је више почело. Таг се почиње дијелићи становништво на оне који нешто носе или неће да носе из вјерских разлога и на оне друге. До 90-их година није било

хиџаба у Пазару. Није било ђокривених жена у Пазару. Наше мајке су биле ђод намазбесом, али никад није ђо било одвише сђирикно – да не смије коса да се нимало види најримјер. Ако им марама ођкрије дио ђаве, види им се ђрло, није ђо било сђрашно, носиле су шамије до ђола ђаве. Није ђо било ђако сђрашно. Е онда су се ђојавили хиџаби. Тако да имамо сад кон-ђрасђ, имамо хиџаб и имамо сасвим једну групу крајностђ (С).

Жене су остале носиоци традиционалних и верских обележја, па тако и традиционално-верске одевне праксе. Ипак, напомињемо да се, уз ревитализацију, делом одиграла и трансформација, као и модернизација одевних предмета, који се данас шију од најразличитијих материјала, са разним шарама и у различитим бојама, па чак и са нестандартно традиционалним кројевима. Тако су, на пример, димије, као један од најкарактеристичнијих муслиманских одевних предмета „поново постале битан елемент у одевању. Од модела димија најчешће су се користиле шалваре, које су доста уже од скупоцених димија из староградске културе одевања, ношених крајем XIX и почетком XX века. Занимљива новина јесте да су и неки мушкарци почели да одевају уже димије, односно шалваре“ (Kahrović Jerebićanin 2015, 179). Уз све своје трансформације, тј. стилизације које су доживеле, димије излазе из оквира верске и народне праксе муслимана – постају модни одевни предмет који носе и људи других конфесија.

Српско становништво такође је доживело ревитализацију традиције и верске праксе, али, на овим просторима, ношња није била укључена у овај процес. Данас, скоро једина пракса у којој се среће народна ношња јесте фолклорна пракса, тј. одевања на наступима културно-уметничких друштава, који су такође у веома малом проценту сачували аутентичну ношњу овога краја, вероватно због много већих промена до којих је долазило у одевању српског становништва него муслиманског, као и јачег утицаја муслиманске и ношње досељеника, али и модернизације (у општем смислу) која је, на „слободнији“, у смислу верских канона, на српски живаљ имала већи и јачи утицај.

Ипак, са све већим образовним нивоом жена, са доласком млађих генерација и миграцијама село–град, дешавале су се и веће промене у смеру модернизације одевне праксе и код православних жена и код муслиманки, па су тако многе девојке почеле да носе панталоне, сукње и мини сукње, шортсе, већ осамдесетих година, наставивши и деведесетих, а свему томе у прилог иде и сведочење ста-

рије саговорнице: *Е вала нашија јодина се нису ни у лејшо овако ко ово сад скидали* (С).

Бројне промене у друштву – културолошке, политичке, економске и технолошке, утицале су на одевну праксу током нешто више од једног века на територији Новог Пазара. Тако се долази до разлика које се посебно очитују на локалном нивоу, а које представљају посебност овог терена. Ова посебност одсликава се у конфесионалним праксама које имају своје законе у чије оквире спада и одевање. Поред ових разлика, примећујемо и друге, општије опозите који се јављају у одевним праксама свих крајева Србије: свечано/свакодневно, сеоско/градско, млађе/старије, женско/мушко, девојке или момци / невесте или младожење и др. Када су у питању жене, на њихово одевање утицали су и општедруштвени аспекти као што су образовање, запосленост, економски статус, утицај спољашње средине (људи ван породице, медији и др.). Дакле, поред бројних општих аспеката који су утицали на одевну праксу, у оквиру оне женске, очитују се додатне разлике, условљене пре свега статусом жене у друштву, који се посебно мења након Другог светског рата са све већом еманципацијом жена и њиховим постепеним излажењем из патријархалног породичног оквира.

Извори

ИАРНП, Историјски архив „Рас“ Нови Пазар, В. 2. 280. Збирка фотографија. Приватна архива фотографија.
Opšti zakon o školstvu. 1958. Službeni list FNRJ, br. 28.

Литература

- Aksić, Nina. 2019. „Pismenost i obrazovanje žena u Novom Pazaru od 1945. do 1991. godine“. U *Zbornik radova sa okruglih stolova Alhamijado književnost / Svečanost mevluda*, prir. i ur. Hasna Ziljkić, 57–61. Novi Pazar: Kulturni centar Novi Pazar.
- Beljakašić – Hadžidedić, Ljiljana. 1967. „Dimije – haljetak orijentalnog porijekla u nošnjama Bosne i Hercegovine“. *Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Etnologija, Nova serija* 22: 161–175.
- Bjeladinović, Jasna. 1976. *Narodne nošnje Jugoslavije*. Beograd: Etnografski muzej.
- Bjeladinović, Jasna. 1981. „Srpska i muslimanska narodna nošnja u peštarsko-sjениčkoj visoravni“. *Glasnik Etnografskog muzeja* LVI: 268–293.

- Bjeladinović, Jasna. 2011. „Srpska narodna nošnja u Ibarskom Kolašinu, Štavicima i okolini Novog Pazara“. U *Narodne nošnje u XIX i XX veku, Srbija i susedne zemlje*. Ur. Mirjana Menković, 146–183. Beograd: Etnografski muzej u Beogradu.
- Bjeladinović-Jergić, Jasna. 1992. „Komparativno određenje narodne nošnje srpskog i muslimanskog stanovništva unutar Sjničko-pešterske visoravni i u odnosu na susedne i druge oblasti“. *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu* 56: 305–349.
- Vitković-Žikić, Milena. 1989. „Libade, primer orijentalnih uticaja u srpskoj građanskoj nošnji“. *Novopazarski zbornik* 13: 153–164.
- Vukosavljević, Petar, Olivera, Vasić & Jasna Bjeladinović. 1984. *Narodne melodije, igre i nošnje Peštersko-sjeničke visoravni*. Beograd / Sjenica: Radio-Beograd / SIZ za kulturu i fizičku kulturu SO.
- Đerlek, Semina. 2010. „Zbirka čarapa u Muzeju 'Ras' u Novom Pazaru“. *Novopazarski zbornik* 33: 291–299.
- Đerlek, Semina. 2011. „Vunovlačarski zanat u Novom Pazaru“. *Novopazarski zbornik* 34: 167–171.
- Đorđević Crnobrnja, Jadranka. 2015. „Svakodnevno odevanje Goranki u Beogradu – između tradicijskih i savremenih kulturnih praksi“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LXIII (2): 303–314.
- Đukić-Dojčinović, Vesna. 1997. *Pravo na razlike selo – grad*. Beograd: Zadužbina Andrejević.
- Đurović, Miloš. 2015. „Hidžab kao fenomen konstruisanja i osporavanja identiteta: primjer savremenog Novog Pazara“. *Etnoantropološki problemi* 10 (4): 821–838.
- Ivanović-Barišić, Milina. 2003. „Narodna nošnja u ivanjičkom kraju: Kušići, Maskova, Deretin i Ravna Gora“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 51: 159–172.
- Ivanović-Barišić, Milina. 2017. *Odevanje u okolini Beograda: druga polovina 19. i prva polovina 20. veka*. Posebna izdanja, knj. 88. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Janjetović, Zoran. 2011. *Od „Internacionale“ do komercijale: Popularna kultura u Jugoslaviji 1945–1991*. Biblioteka „Studije i monografije“, knj. 70. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Kahrović Jerebičanin, Muradija. 2013. *Stari zanati u Novom Pazaru*. Novi Pazar: Muzej „Ras“.
- Kahrović Jerebičanin, Muradija. 2015. „Dimije – nekada bitan elemenat tradicionalne muslimanske nošnje, a danas svetski modni trend“. *Novopazarski zbornik* 38: 171–184.
- Kačar, Semiha. 2000. *Zarozavanje zara: ženske ispovijesti*. Podgorica: Amanah.

- Kladničanin, Fahrudin. 2020. *Peča*. Novi Pazar: Akademska inicijativa Forum 10.
- Mušović, Binasa. 1998. „Fes kao odevni predmet“. *Novopazarski zbornik* 22: 207–218.
- Radić, Radmila. 2002. *Država i verske zajednice 1945–1970*. Prvi deo: 1945–1953. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Rašljanin, Senko. 1985. „Nešto o ženskoj gradskoj nošnji Novog Pazara s kraja XIX i početka XX veka“. *Novopazarski zbornik* 9: 175–187.
- Rašljanin, Senko. 1989. „Uticaj industrijalizacije na promene vezane za položaj žene u Novom Pazaru“. *Novopazarski zbornik* 13: 165–172.
- Hadžišehović, Munevera. 2013. *Muslimanka u Titovoj Jugoslaviji*. Sarajevo: Dobra Knjiga.
- Hrabak, Bogumil. 1994. „Dovoznici vune, voska, kože i orijentalnog tekstila iz Raške u Dubrovnik 1715–1800. godine“. *Novopazarski zbornik* 18: 69–84.
- Crnišanić, Ramiz. 1992. *Tijesna čaršija*. Novi Pazar – Beograd: Damad – Mrlješ.
- Škrijelj, Redžep. 2015. „Kulturna emancipacija muslimanke u Kraljevini i socijalističkoj Jugoslaviji (1929–1992)“. *Interkulturalnost* 9: 41–51.

Примљено / Received: 15. 11. 2021.

Прихваћено / Accepted: 18. 04. 2022.